

ДО ПЕРШОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Пам'яті Ореста Левицького

Вступ. З погляду книжної продукції України ці півтретини століття XIV, XV і перша половина XVI віків все ще стеляться перед очима дослідника такою порожньою, безплідною пустинею, що він збентежено стає, боячись пускатися в позбавлену всяких орієнтаційних знаків пусту просторонь.

З одного боку, маємо свідoctва, що ще в другій половині XIII віку не тільки в Галицько-Волинських землях, але й у Києві, полишеним князями, владиками, боярами, крилошанами, все-таки жила літературна творчість — ще не замер нерв творчої мислі, а Галичина з Волиню ще в першій половині XIV віку були «всяким обилиєм и славою преимуца».

З другого боку — майже повний брак самостійних літературних творів, і навіть незвичайно мала, порівнюючи, кількість переробок, компіляцій і просто копій літературних пам'яток з цих часів!..

Чим — чи затратою письменних пам'яток, чи занепадом творчості і попросту — письменської продукції належить тлумачити це? І чим кінець кінцем заступити літературні пам'ятки як образ, в котрім повинні б відсвітитися зміни буття та їхнє відбиття в уяві, в почутті та в думці сучасника, в його ідеології, моралі й мистецтві?..

Доба була бурхлива. Зміни в економічному житті, в соціальних відносинах, у політичних формах, — очевидно, і в настроях, поглядах і переконаннях громадянства були величезні. Але даремно шукаємо відслідів цих переживань у захованім, або краще сказати — досі вистудіюванім матеріалі. Ні одного місцевого літопису з цих часів! Ні одного ліричного викрику! Ні навіть релігійно-моралістичного роздумування над цими переворотами, які проходили в житті, — над цими бідами, що спадали на людність, на церкву, на її слуг і всіх «лучших людей»!

А таки не можемо думати — щоб таких відгуків на біжучі події, біди й страждання не було!

За різними наведеннями — з літературних і побутових явищ в сусідніх краях, які черпали із спільних культурних джерел; з відгомонів, які прийшли й залягли в глибинах на родної легенди; з пізніших аналогій — можемо здогадуватися, більш менш певно, про ті інтелектуальні, моральні й естетичні течії, які пройшли над нашою письменною верствою, і м у с и л и викликати в ній певні рефлекси!

У літературній формі досі їх не викрито — що ж робити! Не можемо поминути їх мовчанкою тільки тому, що досі не вдалося викрити ясно приналежних цьому краю та цій добі письменних пам'яток, які б ті рефлекси в собі відбивали.

Мусимо прикладати всі старання і з різних вихідних точок вести свою роботу до висвітлення цього питання: чим жила, якими ідеалами одушевлялася, якими болями боліла суспільність, і в тій чи іншій формі, в тій чи іншій мірі давала їм вислів у своїй словесній творчості. В усній словесності ми бачили її виразні відгомони. Але ця творчість не могла зостатися виключно усною при значнім розвитку письменницької техніки, при певній навичці покладати свої гадки на папері, даній попередніми віками. Могла та творчість у порівнянні з попередньою добою бути сірою, бідною, — але таки мусила бути! При всій бідності своїй в сфері продукції, цей період, очевидно, був повний внутрішнього змісту. Він підготовлював небувалу доти напружену громадську, ідейну активність першого відродження. Отже, важливо дослідити хоч би навіть не блискучі, дрібні відбиття цього процесу в письменницькій роботі. «В історії бувають дні смутні, але нема безплідних», — цитував я колись глибоко вірний афоризм одного із старших істориків культури, і ці слова можна б поставити епіграфом цього тому: ці віки були такі смутними, але не безплідними днями нашого життя!

Тому не беручи на себе неможливого для даного часу завдання — скільки-небудь повного і певного висвітлення поставленого питання, постараюся в далі поданих розділах зробити можливе під дану хвилю: начеркнути деякі явища, деякі духовні течії, які м у с и л и відбиватися на місцевій творчості.

Зроблений в попереднім томі перегляд їхніх відбитків у словесності усній мусить тепер нам віддати послугу навзаєм — для викомбінування аналогічних відбитків у словесності книжній.

Різного роду історичні відомості, пізніші відгомони, аналогії життя і письменства сусідніх народів послужать для їх доповнення. Фрагментарні, часом тільки гіпотетичні й посередні в окремій частині, вони в цілості вже тепер, як побачимо,

складаються в доволі широку і в основних своїх рисах зовсім певну картину.

Під враженням, з одного боку, тяжких місцевих переживань, зв'язаних з крахом старого соціального, національного, культурного життя, а з другого — літературних, релігійних і моральних течій у сусідів, підіймається ще раз містично-аскетична хвиля, забарвлена більше чи менше яскравою опозицією до пануючих соціальних, державних і церковних форм, іноді дуже різкою і безоглядною, часами більш лагідною.

Свого найвищого виразу вона дійде в творчості найбільшого з наших аскетів-містиків Івана Вишецького наприкінці XVI віку, в обставинах відродження. Але не в них, очевидно, а в оцій попередній хвилі — в різних елементах, з котрих вона зложилася, знайдемо ми причини появи сеї індивідуальності, мотиви її творчості — оригінального сполучення соціального і церковного протесту з проповіддю релігійного квієтизму і «пустинного виховання», котрого найяскравішим виразником, з-поміж цілої суголосної течії, був сей найбільший письменник доби.

Паралельно з сим запізненим відгомонам середньовіччя наростає рух раціоналістичний, протест проти церковщини, ієрархії, її претензій на монополію релігійного провідництва. Потяги до освіти, школи, громадянського будівництва. Многосторонній і складний рух, що дивним способом сплітається своїми опозиційними елементами з аналогічними мотивами опозиції аскетів-містиків.

Таким чином принципіально протилежні течії на практиці часто ідуть в однім напрямі, руйнуючи старі традиції й готуючи ґрунт під впливи німецької реформації XVI в., під котрими підійметься відродження 1580-х років, сеї великий момент, в котрім реалізується весь попередній культурний і релігійний рух. Без зрозуміння його різнорідних складно переплітаних течій не можна відповідно оцінити, як переломлювалися в нашій призмі реформаційні впливи і як вони замість реформації дали в кінцевім рахунку тільки церковну православну реакцію, схоластику і ієрархізм.

Середньоболгарські впливи. Відродження містики та її можливі відбиття на Україні. Тридцять літ тому ак. Соболевський зібрав у яскравій і скупленій формі¹ давніше вже

¹ У статті: Южнославянское влияние на русскую письменность въ XIV—XV вѣкахъ, 1894; передруковано в 74 т. «Сборника Отд. рус. языка», 1903. Я наводжу звідти цитати в скороченні та з переносом дечого з приміток до тексту. Ці спостереження використав я був свого часу в VI т. своєї «Історії...», с. 345.